

*До спеціалізованої вченої ради Д 26.053.12
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова*

ВІДГУК

офіційного опонента доктора політичних наук, професора **Дем'яненка Бориса Леонідовича** на дисертацію **Закірова Марата Борисовича** «Політична думка російського зарубіжжя 1920–30-х рр. у контексті осмислення державної ідентичності», подану на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки (052 – політологія; 05 – соціальні та поведінкові науки)

Дисертація М. Б. Закірова є актуальним, сучасним дослідженням важливої в науково-теоретичному й політико-прикладному аспектах проблеми, яка не отримала комплексного висвітлення в політичній науці.

Проблема суспільно-політичних, соціокультурних та етнонаціональних трансформацій ідентичності країн пострадянського простору (особливо, новітньої Української держави) набуває особливої гостроти й актуальності в умовах суттєвої активізації глобалізаційних процесів у світі. Якщо процеси національного відродження й державного будівництва детермінують формування культурного багатоманіття, що не вкладається в конкретні загально цивілізаційні форми та одні й ті ж ідентифікаційні виміри, то глобалізація визначає необхідність уніфікованих, космополітичних ідентифікаційних практик. Для України гострота проблеми ідентичності (зокрема, національної) детермінується поліетнічністю її населення. Упродовж своєї історії Україна була місцем зустрічі, перетину й взаємовпливу багатьох культурно-цивілізаційних і геополітичних впливів, що визначили наявний амбівалентний стан ідентичності більшості її громадян і низку етнополітичних проблем сьогодення. Проблема політичної ідентичності в Україні актуалізується й у зв'язку з посиленням у сучасних умовах зовнішньополітичного тиску інших держав (насамперед, Російської Федерації,

Угорщини, Польщі, Румунії), які за допомогою різних інструментів впливу на свідомість, вдаються до переформатування політичної ідентичності українських громадян.

Очевидно, що сучасна пострадянська ідентичність є наслідком як розпаду ідентичностей, які існували у радянську епоху, так і формування нових ідентичностей за часів незалежності. І в цьому полягає її амбівалентність і суперечливість. До цього слід додати інклюзивну конкуренцію української та російської ідентичностей, які генетично тісно пов'язані з колишньою радянською ідентичністю. Можна спрогнозувати, що конкуренція української й панросійської ідентичностей на вітчизняних теренах потужно визначатиме майбутнє України, її становище в світовій, європейській і регіональній системах координат.

Вважаю, що представлене дисертаційне дослідження М. Б. Закірова в цьому контексті, безумовно актуальне. Актуальність теми зумовлена тим, що важливою складовою процесу формування ідеології більшості пострадянських країн і суттєвим елементом побудови світоглядної основи демократичного суспільства стала теоретична спадщина еміграції, яка впродовж тривалого часу залишалася поза увагою вітчизняних дослідників. Окрім того, прогностична достовірність, ґрунтовність і затребуваність багатьох політичних ідей, вироблених в еміграції, зумовлюють як теоретичний, так і практичний інтерес до творчої спадщини російського зарубіжжя 1920–1930-х рр. (це був найбільш значущий і продуктивний період у розвитку політичної думки російської еміграції), визначають її місце в суспільній свідомості як важливого елементу загального суспільно-політичного досвіду.

Тема й зміст дисертації М. Б. Закірова пов'язані з Тематичним планом науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, зокрема, з науковим напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», затвердженого Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 26 грудня 2013 р.). Мета й завдання дисертаційного дослідження (ст. 30-31) сформульовані автором чітко та є

логічно узгодженими. Варто відмітити логічно вибудовану структуру дисертації, в якій автором послідовно розкриті історико-теоретичні, методологічні й гносеологічні аспекти обраного ним предмету дослідження. Запропонована дисертантом методологія та використані наукові принципи дозволили розкрити тему дослідження й зробити обґрунтовані висновки. Імпонує те, що М. Б. Закіров не лише задекларував використання тих чи інших відомих методів, вибір яких пов'язаний із міждисциплінарним характером його дослідження (ст. 31-33), але й вдало пояснив, що він конкретно ними намагався дослідити.

Знайомство зі структурою розділів та їхнім інформаційним наповненням дозволяє стверджувати, що вони відповідають стратегії дисертаційного дослідження М. Б. Закірова й працюють на послідовний виклад теоретичних положень його наукового доробку. Отримані в дослідженні результати адекватні заявленим дослідницьким завданням, здійснену апробацію (9 міжнародних конференцій; 1 міжнародний симпозіум; 13 всеукраїнських конференцій) положень дисертації та зазначену кількість одноосібних авторських публікацій (1 монографія, 14 статей у фахових наукових виданнях України, 9 статей у наукових виданнях інших держав, 23 тези наукових конференцій, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації й додатково відображають отримані наукові результати) слід визнати більш, ніж достатньою.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у вдалій спробі М. Б. Закірова розробити авторську концепцію пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя 1920–1930-х рр. як цілісного ідейно-теоретичного масиву, що дозволив у політологічному дискурсі осмислити історико-політичні передумови державної самоідентифікації та теоретичні підвалини сучасних геополітичних викликів, які постають перед Україною, розкрити їхнє відображення в політичній свідомості й поведінці. Серед елементів новизни найбільш вагомим бачиться авторська класифікація пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя, яка включає три напрями: політичні концепції,

які розвивалися в рамках традиційних ідейно-політичних течій; політичні концепції «третього шляху», утворені на основі синтезу традиційних цінностей і нових форм народовладдя; політичні концепції молодіжних організацій російських емігрантів, які виникли внаслідок залучення російської післяреволюційної еміграції в загальноєвропейський політичний процес (ст. 34); обґрунтовано положення про виняткову ідеологічну наступність і збереження в часі характерної парадигми російської державності, що визначає методологічну єдність пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя й пов'язує її з «русько-православною» ідентичністю Білого руху, імперськими дореволюційними дискурсами і сучасними геополітичними амбіціями авторитарного режиму в Російській Федерації (ст. 35); у контексті вивчення пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя здійснено аналіз ключових рис російської державної ідентичності, зокрема виявлено й можливі негативні запозичення для модерної української державної ідентичності як наслідок досвіду сумісного ідейно-політичного й державного конструювання та успадкованих від імперської системи цінностей (зокрема, персоналізація партійної влади, патерналістські стереотипи суспільної свідомості, інертність громадянського суспільства тощо) (ст. 35).

Варто зазначити, що дисертант продемонстрував глибоку обізнаність із науковим доробком як вітчизняних, так і зарубіжних (насамперед, російських) учених щодо досліджуваної проблеми. Автор виявив здібність бути політично незаангажованим і водночас критично поставився до наукового спадку представників пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя 1920–1930-х рр., зумів розвинути здобутки попередників, той фундамент, на якому виросла опонована робота. Враховуючи задекларовану М. Б. Закіровим проблематику й міждисциплінарний характер його дослідження, історіографічна складова дисертації містить аналіз напрацювань, які здійснені в рамках споріднених з політичною наукою галузей знань – історіософії, філософії, історії, психології, державного управління, правознавства, соціології, культурології.

Позитивно сприймається той факт, що посилаючись на того чи іншого зарубіжного автора, дисертант звертається до оригіналів публікацій іноземною мовою. Ці праці є складовими джерельної бази його дослідження, тож звернення М. Б. Закірова до оригіналів першоджерел, безумовно, позитивно характеризує його як дослідника. Дисертант продемонстрував володіння достатнім потенціалом дослідника для продуктивних узагальнень з набутих знань про феномен пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя 1920–1930-х рр. (традиційних ідейно-політичних течій консерватизму, лібералізму, християнського соціалізму, євразійства, націонал-більшовизму, російського фашизму).

Дисертант не лише задекларував у дисертації (ст. 40) та авторефераті (ст. 9) тезу, що за темою дисертації опубліковано 47 одноосібних наукових праць, і переважну більшість із них включив до «Списку використаних джерел» (позиції 163–189), але й активно ними послуговується в тексті роботи (позиції 163–164, 167, 169, 172–175, 178–182, 184, 186–187), чим акцентує власний науковий внесок у розробку заявленого ним предмету дослідження. Вважаю, що дисертаційна робота М. Б. Закірова заповнює прогалину в політологічних розвідках щодо комплексного дослідження політичної думки російської післяреволюційної еміграції, осмислення історико-теоретичного підґрунтя формування посттоталітарної державної ідентичності. Дисертаційне дослідження М. Б. Закірова є вагомим кроком до всебічного й системного вивчення особливостей становлення й класифікації політичної думки російського зарубіжжя, специфіки емігрантських концепцій посттоталітарного розвитку й моделей майбутньої державності, що синтезуватиме національні традиції з модерним досвідом державотворення. Дисертант здійснив вдалу спробу подолання розриву традиційних форм соціально-політичної комунікації, відновлення ідеологічної наступності суспільної свідомості. З огляду на українській досвід суспільно-політичних перетворень і конфліктів, їхніх наслідків, особливого значення набуває визначена в дисертаційному

дослідженні М. Б. Закірова історична необхідність повернення країни до традиційного, власного й унікального шляху розвитку.

Практична цінність дисертаційного дослідження М. Б. Закірова полягає в історико-політологічному підході, що спирається на обґрунтування, формулювання й висунення гіпотези про збереження переважною частиною творчої еміграції парадигми пізнання світу, яка сягає своїм корінням періоду зародження російської державності й таким чином підкреслює виняткову наступність політичних традицій. Результат цього наукового дискурсу має вагомому перспективу вплинути на перебіг процесу вироблення прогнозованої й адекватної сучасним викликам внутрішньої й зовнішньої політики держави.

Наукову цінність мають висновки дисертанта. Автору вдалося бути переконливим і водночас коректним у теоретизуванні, зокрема, щодо: власної інтерпретації поняття «пореволюційна політична думка» та обґрунтування в політичному дискурсі дефініції «державна ідентичність» (ст. 56) (саме в координатах останньої він вбачає можливість подолати інерцію радянських часів, позбутися змішування інтерпретацій понять «нація», «етнос», «етнічна спільнота», узгодити вітчизняний політичний дискурс щодо ідентичності з прийнятою в західному суспільствознавстві термінологією) (ст. 353); осмислення на основі ретельного аналізу політичної думки російського зарубіжжя 1920–1930-х рр. як важливої складової російської державної самоідентифікації, теоретичних підвалин сучасних геополітичних викликів, що постають перед Україною, розкриття їхнього практичного відображення в політичній свідомості й поведінці (ст. 354); виявлення за допомогою комплексного аналізу особливостей російської державної ідентичності можливих підсвідомих запозичень негативних рис, що можуть увійти до модерної української ідентичності внаслідок минулого досвіду сумісного ідейно-політичного конструювання й державного співіснування (ст. 354); з'ясування головної причини відчуження між російською та українською післяреволюційною еміграцією, яка полягала в різному баченні майбутнього пострадянського політичного розвитку народів і держав, де вітчизняні автори

значною мірою намагалися слідувати традиціям західного раціоналізму, а російські мислителі продовжували вибудовувати ірраціональну картину світу (ст. 355-356); щодо наступності політичних установок як риси самоідентифікації, пов'язаної зі спадковістю суспільно-політичної свідомості й національних традицій державотворення (ст. 360); ствердження тези, що основою російської державної самоідентифікації, теоретично обґрунтованої в пореволюційній політичній думці, є ідея месіанського покликання Росії й російського народу, східний ізоляціонізм і великодержавництво, ідеологеми «об'єктивного характеру етатизму», «історичної ролі», «панрусизму», «особливого світу» і «збирання земель» (ст. 361).

Знайомство з текстом роботи дисертанта дозволяє констатувати, що автор знається на досліджуваній проблематиці, викладає матеріал логічно, структуровано, на високому науковому й професійному рівні. Загалом, за структурою, мовою теоретизування, виконанням, дисертаційне дослідження М. Б. Закірова справляє позитивне враження, воно слугуватиме потужним підґрунтям як для подальшого теоретичного осмислення проблеми, так і в царині практичного застосування її напрацювань, оскільки цінними є саме такі наукові розвідки, які містять пропозиції щодо формування сучасної української державної ідентичності як багаторівневої динамічної структури, що потребує вивільнення від впливу міфологізованого світогляду, від ретрансляції й відтворення цінностей етатизму, конфронтації та ізоляціонізму.

Автореферат адекватно відображає основні положення дисертаційного дослідження.

Відзначаючи позитивні аспекти дисертаційної роботи М. Б. Закірова, вважаю необхідним висловити деякі зауваження й побажання, які можуть стати вектором для поглиблення дисертантом наукових розвідок у царині осмислення державної ідентичності.

По-перше, у вступі (ст. 29), розділах дисертації та на сторінках автореферату (ст. 10-11) зустрічаються історіографічні сюжети, в яких М. Б. Закіров серед дослідників називає прізвища науковців, чії думки

безпосередньо пов'язані з предметом дослідження дисертанта, а їхні праці склали теоретичну основу його дисертаційної роботи. Однак у самій дисертації їхні праці не стали предметом розгляду й не знайшли логічного відображення в «Списку використаних джерел» (його доцільніше було б назвати «Список використаних джерел **і літератури**»), а відтак втрачається сенс апелювати до імен цих дослідників. Йдеться про В. Верстюка, О. Добржанського, В. Лісового (ст. 29 дисертації); Ю. Суомелі, Г. Коротича, О. Дмитрієва, Е. Лимонова, Є. Лєтова (ст. 10-11 автореферату); Д. Донцова й В. Липинського (ст. 119-123, 192); Х. Ортегу-і-Гассета (ст. 192, 202), В. Соловйова (ст. 203), В. Львова (ст. 266).

По-друге, віддаючи належне потужності теоретико-методологічних засад і дослідницькому інструментарію опонованої дисертації, зауважимо, що більшість використаних у ній методів є давно й добре відомими. Але в роботі бракує згадки про такі важливі й потужні для дослідження державної ідентичності методи і підходи, як: по-перше, критичний метод у тлумаченні К. Поппера (особливо важливий у «добу дезінформації»); по-друге, світ-системний аналіз (World-System analysis) у розумінні І. Валлерстайна, оскільки процеси національно-державної ідентичності народів пострадянського простору відбуваються у взаємозалежному світі взаємодії центру й периферії; по-третє, метод конкретних ситуацій («case-study») – метод активного проблемно-ситуаційного аналізу, адже проблеми державної ідентичності досліджуються на конкретному прикладі, зокрема в Російській Федерації й сучасній Україні.

Крім того, серед згаданих в авторефераті й дисертації методів, обмаль нових. Проте, у західній політичній науці помітною стає тенденція застосування таких донедавна маловідомих, але ефективних і перспективних методів, як, зокрема, постбіхевіористського, Benefit-cost analysis («аналіз зисків і витрат»), PEST-аналізу (аналіз чотирьох груп факторів: P – Policy – політики, E – Economy – економіки, S – Society – суспільства (соціуму), T – Technology – технологій), PESTEL-аналізу (окрім згаданих вище чотирьох груп факторів

(PEST), ще досліджуються юридичні та екологічні), SWOT-аналізу (спирається на чотири категорії чинників і явищ – сильних (Strengths), слабких (Weaknesses) сторін, можливостей (Opportunities) і загроз (Threats)).

По-третє, аналізуючи політичну думку російського зарубіжжя 1920–1930-х рр. як важливу складову російської державної самоідентифікації, дисертант слушно пише про можливість осмислення теоретичних підвалин сучасних геополітичних викликів, що постають перед Україною, та розкриття їхнього відображення в політичній свідомості та поведінці. Але М. Б. Закіров уникає прогностичних оцінок перспектив формування української ідентичності, та практичних рекомендацій для державних, політичних і суспільних інститутів України щодо подолання кризи ідентичності сучасного українського суспільства. Думаю, варто подумати над рекомендаціями: по-перше, щодо вироблення Концепції формування національної ідентичності громадян України з визначенням політичних, економічних, соціокультурних, етнонаціональних, конфесійних тощо механізмів і пріоритетів консолідації національної спільноти; по-друге, щодо вироблення цілеспрямованої державної політики (за наявності політичної волі носіїв влади) щодо подолання кризи ідентичності та нейтралізації існуючих загроз (недосформованість національної ідентичності українців є підґрунтям для цілком реальних загроз – активізації й живучості сепаратизму й федералізму, спекуляцій довкола «мовного питання», щодо зовнішньополітичних пріоритетів розвитку країни, поляризації й радикалізації електорального поля й політичних сил тощо).

По-четверте, обґрунтувавши положення про виняткову ідеологічну наступність і збереження в часі характерної парадигми російської державності, що визначає методологічну єдність пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя, й пов'язавши її, зокрема, з *сучасними геополітичними амбіціями*, дисертанту доречно було б у цьому контексті звернути увагу на «рашизм» як квазі-ідеологію пострадянського імперського реваншу, ідеологічну основу «путінізму», і «путінізм» як різновид авторитарного політичного режиму сучасної Російської Федерації.

По-п'яте, потребує підсилення й розвитку думка, що адаптація до пострадянської української дійсності європейської ідентичності є не розривом із минулим чи початком нового циклу з нульової історичної відмітки, а відновленням наступності з виразно позначеною тенденцією (труднощі реалізації ліберально-демократичного проекту в Україні нині очевидно обумовлені не стільки її культурно-типологічними відмінностями від країн Заходу, скільки стадіальним відставанням від нього при не принциповості відмінностей, що зберігаються).

По-шосте, дисертаційне дослідження та автореферат М. Б. Закірова в цілому написані сучасною українською науковою мовою. Але автору варто було б ретельніше реферувати текст дослідження, щоб показати не лише всю глибину здійсненого наукового пошуку, але й належне оформлення тексту дисертації. Робота не позбавлена русизмів, друкарських і пунктуаційних помилок, варто було б уніфікувати вживання прізвищ і імен у тексті (не вживати прізвища без імені).

Висловлені зауваження й побажання, що стосуються як деяких положень тексту дисертації, так і проблем, які упущені в роботі чи недостатньо обґрунтовані, є дискусійними і спрямовані на актуалізацію наукового дискурсу щодо порушених у дисертаційному дослідженні проблем. Вони не применшують значимості роботи дисертанта й не впливають на загальну високу оцінку його дисертаційного дослідження.

Дисертація М. Б. Закірова є самостійним, завершеним та оригінальним дослідженням, яке демонструє наукову зрілість і теоретико-методологічну підготовленість її автора. Тема дисертації є актуальною як із теоретичної, так і прикладної точок зору, її структура добре продумана, матеріал викладений логічно й послідовно. Отримані в роботі наукові результати в сукупності розв'язують важливу наукову проблему концептуалізації феномену політичної думки російського зарубіжжя 1920–1930-х рр. у контексті осмислення державної ідентичності, визначення й теоретичного обґрунтування внутрішньої ідеологічної цільності та органічності теоретичного надбання російських

мислителів-емігрантів, що є важливим чинником формування модерної державної ідентичності на пострадянському просторі.

Представлена до захисту дисертація М. Б. Закірова «Політична думка російського зарубіжжя 1920–30-х рр. у контексті осмислення державної ідентичності» містить раніше не захищені наукові положення, отримані автором нові науково обґрунтовані результати у галузі політичної науки. Висновки до розділів і загальні висновки дисертації є достатньо обґрунтованими, а отримані результати мають практичну значущість.

Дисертаційне дослідження М. Б. Закірова оформлено згідно з Наказом МОН України «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» від 12.01.2017 р., № 40, відповідає паспорту спеціальності 23.00.01 – теорія та історія політичної науки, затвердженого постановою президії ВАК України № 99-06/6 від 02.07.2008 р. Дисертація та автореферат відповідають вимогам пп. 9, 10, 12, 13 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 року (зі змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. й № 567 від 27.07.2016 р.), а їх автор Закіров Марат Борисович заслуговує на присудження наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки (052 – політологія; 05 – соціальні та поведінкові науки).

Офіційний опонент,

доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології,
декан історичного факультету
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

09.03.2018 року

Б.І. Дем'яненко

Б.І. Дем'яненко
Засвідчую:
Меч. ВС *Р.П. Пастушенко*